КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

ПАРФЬОНОВА Оксана Ігорівна

УДК 17:392=161.2 „18/19"

ТРАДИЦІЇ В МОРАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(друга половина XIX – XX ст.)

17.00.01 - теорія та історія культури

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2004

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському національному університеті культури і мистецтв, **Міністерство культури і мистецтв України**, м. Київ

Науковий керівник: **кандидат педагогічних наук, професор**
Карпова Людмила Олександрівна, Київський національний університет культури і мистецтв, **Заслужений працівник культури України**, професор кафедри теорії та історії культури

Офіційні опоненти: **доктор філософських наук, професор**
Пархоменко Тетяна Сергіївна, Київський університет туризму, економіки і права, професор кафедри філософії і соціальних наук

кандидат історичних наук
Єрмаков Іван Гнатович, Інститут педагогіки Академії педагогічних наук України, старший науковий співробітник Лабораторії педагогічних інновацій

Провідна установа: Інститут історії України НАН України, відділ історії України другої половини XX ст.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. В українському суспільстві, з його тяжінням до традиціоналізму, роль традиції як механізму, що інтегрує соціальну цілісність, дуже значна. Традиції включають звичаї, ритуали, обряди та інші стереотипізовані форми діяльності, постаючи фактором внутрішньої консолідації великих людських спільнот, таких як етноси, нації. Водночас сучасна соціокультурна ситуація, з її легітимністю альтернативних ліній поведінки, як ніколи актуалізує проблему моральної культури людини, відображення і функціонування ціннісно-імперативного ядра даної культури в житті українського суспільства.

Для нового, пострадянського мислення актуальним є аналіз сутнісного значення традицій в моральній культурі, їх місця в життєдіяльності сучасного українського соціуму. Потребують уточнення й самі поняття "моральна культура" і "традиція". Так, термін "моральна культура" сформувався лише наприкінці XIX ст., хоча у науковому обігу поширився ще пізніше. Різноманітні тлумачення поняття "традиції" теж свідчать про неоднозначність його змісту для дослідників. Проблеми становлення і розвитку моральної культури, особливостей її функціонування в соціумі завжди привертали увагу науковців. Вони є постійно актуальними для кожного суспільства, а отже, і для науки. Проблеми моральної культури досліджуються багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема такими, як: А.Дондюк, О.Єрмоленко, В.Жямайтіс, І.Мищишин, А.Титаренко та ін. Однак всебічний аналіз і широке застосування цього поняття в галузі гуманітарних знань ускладнюється багатозначністю і багатофункціональністю самих понять культури і моралі. Тут багато важить суб'єктивний погляд кожного з дослідників на сутність моральної культури.

Виявленню соціальної природи і сутності традицій, їх ролі і місця в суспільному житті, їх співвідношення і механізму спадкоємності як необхідної умови соціального поступу присвячені праці С.Айзенштадта, В.Каірова, В.Плахова, І.Суханова, О.Улєдова та інших вчених. Автори звертаються до проблеми культури загалом і моральної культури зокрема. Однак слід зазначити, що проблема традицій в моральній культурі українців лишається все ще недостатньо дослідженою.

Розкриття сутності традицій в моральній культурі українського народу сприятиме найбільш зваженому погляду на історичне минуле, актуалізації морального досвіду, перевіреного досвідом українського народу, вихованню відчуття історичного зв'язку з ним нинішніх громадян України. Цим і визначається актуальність дисертаційного дослідження.

Зв'язок дисертаційного дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження [illegible] моральної культури

Київського національного університету культури і мистецтв „Дні науки" (К., 2001, 2002, 2003 рр.)

Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри теорії та історії культури Київського національного університету культури і мистецтв.

Публікації. Основні положення та висновки дослідження відображені у 4 одноосібних публікаціях у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження, його метою та завданням і складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг дисертаційного дослідження - 160 сторінок основного тексту. Список використаних джерел – 15 сторінок (180 найменувань, з яких 11 – іноземною мовою).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** визначено актуальність теми, зв'язок її з науковими програмами, планами, темами, показано хронологічні межі, обґрунтовано мету, завдання, предмет, об'єкт і методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення дослідження, а також відомості про апробацію його результатів.

У першому розділі - **„Традиції в моральній культурі як предмет теоретичного аналізу"** - уточнюється зміст понять, розглядаються основні підходи до аналізу традицій моральної культури як у вітчизняній науковій літературі, так і в зарубіжній, виявляється сутність моральних норм.

Підрозділ **„Історіографія проблеми"** присвячено розкриттю сутності й характеру традиції, аналізу теоретичних засад даного феномену.

Традиція як засіб соціалізації людини і водночас як механізм, що забезпечує соціальну цілісність, набуває все більшого значення як об'єкт історичних та культурологічних досліджень в наукових працях, філософських дискусіях та емпіричних соціологічних дослідженнях. Значна кількість публікацій з даної проблематики свідчить про її актуальність (С.Безклубенко, Ю.Давидов, І.Касавін, І.Суханов та ін.). Вчені простежують зв'язок між культурою і традицією, між традицією, людиною і природою.

Термін "традиція" (від латинського traditio – передавання) вживається в широкому та вузькому значеннях. В широкому значенні – це універсальна форма фіксації та вибіркового збереження тих чи інших елементів соціокультурного досвіду, а також універсальний механізм його передання, що забезпечує стійку історико-генетичну спадкоємність в соціокультурних процесах.

Так, С.Д.Безклубенко, аналізуючи структуру традиції, виокремлює в ній, принаймні, три аспекти. По-перше, це більш-менш цілісна система світоглядних уявлень, що відтворює певну народну (національну, етнічну) картину світобачення. По-друге, це сфера почуттів, орієнтованих на дані уявлення, отже,

– стереотипів сприймання оточуючого, його оцінки за шкалою "сприйняття-несприйняття" (добре-зле, гарно-погано, корисно-шкідливо і т.д.) Нарешті, - це сфера практичних дій - жестів, рухів, церемоній, маніпуляцій, ритуалів, які відповідають світоглядним уявленням і спрямовані на задоволення почуттів, які супроводжують ці уявлення, та їх підтримку й поглиблення, вироблення стереотипів поведінки.

У вузькому значенні, термін „традиція" застосовується для опису і пояснення структур поведінки і характеру вірувань протягом кількох поколінь або протягом тривалого часу в межах одного суспільства чи регіонів, що мають спільні культурні надбання. Тут поняття „традиція" часто ототожнюється з термінами „обряд", „ритуал", „звичай", „звички". Однак традиція є більш синкретичною формою регулювання діяльності.

Звичай - це вихідний, найпростіший тип культурної регуляції на основі цілісних усталених зразків поведінки людей у певний час і в певному місці. Звичай, на відміну від звичок, має соціальну природу; звички ж є ознакою індивідуальної поведінки людини, зумовленої унікальним біографічним досвідом. Звичай має свої особливості: його дотримуються всі члени суспільства за будь-яких обставин, і порушення звичаю може призвести до певних соціальних наслідків.

Обряд та ритуал – формалізована поведінка або дія, що має переважно символічне значення і сприяє зміцненню зв'язків між членами групи або між групами.

Мораль (від лат. mos – нрави) – це форма суспільної свідомості і тип регуляції суспільних відносин, що виражає гуманістичну перспективу суспільства. Мораль як спосіб регулювання людської життєдіяльності і відносин в суспільстві за критеріями добра і зла має завжди конкретно-історичний зміст. У своїй регулятивній функції мораль орієнтується безпосередньо на людину, її свідомість, культуру, що історично розвиваються.

Формою об'єктивації традицій є переважно моральна культура.

В дисертації зазначається, що моральна культура виявляє реальні моральні відносини між людьми, реальні звичаї, традиції. Іншими словами, вона не просто відтворює основні моральні цінності національного життя, а й поширені типові форми морального спілкування, діючі еталони (взірці) поведінки, що дозволяє увиразнити певні традиції в даному феномені.

Дослідження моральної культури як цілісного соціально-історичного явища передбачає кілька аспектів, зокрема: ціннісно-нормативний, культурологічний, діяльнісний, історичний.

1. Ціннісно-нормативний аспект дослідження моральної культури акцентує на духовних детермінантах діяльності людей, а також на відповідних їм соціально-психологічних новоутвореннях, що

інтегруються в позитивному аспекті їх значень. При цьому здійснюється цілісний аналіз понять „цінності культури", „духовні цінності", „життєві цінності", виявляються стратегічні детермінанти поведінки великих мас людей, формування соціокультурного середовища. З цього погляду аналізують моральну культуру Л.Волченко, Л.Грінберг, Н.Ємельянова, Т.Мірошниченко, С.Ткачов, Н.Ткачова та ін.

2. Культурологічний аспект вивчення моральної культури передбачає аналіз змісту, структури, динаміки і механізмів функціонування традиції з погляду її генези, селекції й акумуляції, системної впорядкованості регулятивної практики. З таких позицій розглядають традиції в культурі Л.Карпова, Е.Маркарян, М.Рудакевич, А.Титаренко, З.Чернуха та ін.
3. Діяльнісний аспект дослідження моральної культури дозволяє охарактеризувати традицію як об'єкт цілеспрямованої суспільної практики і поглянути на моральну культуру як на діяльність, що відповідає нормам моралі (С.Анісімов, Є.Голобородько, І.Фролов та ін.).
4. Історичний аспект передбачає розуміння традиції як засіб поєднання минулого з майбутнім, в якому утверджується моральне право і перевага колишніх інститутів чи суспільств в цілому, а також необхідність наслідувати колишні зразки в уявленнях чи в поведінці, що є онтологічно важливим моментом здійснення сучасного (Г.-Г.Гадамер, Е.Дюркгейм, Г.Зіммель, Ч.Календа та ін.).

Традиція як проартикульована проблема в контексті історії, культури і філософії постає в другій половині 70-х років XX ст. Вона досліджується багатьма вченими. Так, на особливу увагу заслуговують монографія І.Суханова "Звичаї, традиції і спадковість поколінь" (М., 1976) та збірник наукових праць "Традиція в історії культури" (М., 1978).

Серед вітчизняних вчених проблема традиційної обрядовості розглядається О.Кузиком в дослідженні: "Трансформація традиційної обрядовості та її використання в сучасній педагогічній, культурно-дозвіллєвій діяльності установ культури"(К., 1998). Автор вважає, що сучасна система цінностей українського народу визначалася багатьма чинниками, найважливіші серед яких - його історично сформований культурний код та національна самодостатність. Основою життєздатності культурного коду є природне тяжіння традиційної української культури, що з давніх часів виявляла надзвичайне багатство духу народу, виявлене в різних жанрах фольклору, до побутової культури, до народної обрядовості.

Автори багатьох досліджень доводять, що обрядовість акумулює духовні сили народу і є важливим фактором збереження національної самосвідомості, транслятором моральних засад українського народу.

У працях українських вчених сформовано системний підхід до визначення національних і загальнолюдських моральних цінностей в українській культурі (О.Єрмоленко); розкривається соціально-педагогічний потенціал українських народних обрядів у формуванні і становленні моральних цінностей людини (О.Кузик, І.Зайченко); визначаються шляхи засвоєння народних традицій в позанавчальній діяльності (В.Стрельчук), фольклору - в колективних формах дозвіллєвої діяльності (Л.Шемет); розкривається процес морального виховання (А.Московчук); аналізується специфіка соціалізації людини в родинно-побутовому середовищі (Ю.Ашурко, К.Журба) та в ігровій діяльності по розвитку пізнавальних інтересів засобами етнографічного матеріалу (А.Богуш) та ін., що було враховано автором даного дисертаційного дослідження.

З кінця XX ст. кількість наукових праць, присвячених досліджуваній проблемі, неухильно зростає. Так, серед дисертаційних робіт в Україні, автори яких висвітлюють традиційну моральну культуру в культурологічних, педагогічно-навчальних аспектах, можна виділити, зокрема, такі: А.Дондюк "Традиція як спосіб морального буття", І.Мищишин "Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької Церкви і громадськості", Л.Савчин "Звичаєва сімейно-побутова обрядовість та її значення в традиційній культурі Волинського полісся (на матеріалах польових досліджень 20-30-х. рр. XX ст.)".

Отже, наукового розгляду набула проблема традиції в історії та теорії культури, філософії та інших суспільних науках. Багато робіт як з народознавства (фольклористика, етнологія та ін.), так і з історії присвячено аналізу звичаїв та обрядів українського народу. Моральна культура як соціальне явище також грунтовно досліджується вченими. Однак досі не досліджено традиції в моральній культурі українського народу.

Розглядаючи пам'ятки народної культури – думи, пісні, легенди, - українські вчені-етнографи та історики культури прагнули виявити певну систему ціннісних орієнтацій, що характеризують національну самосвідомість. Окремі спостереження зустрічаємо у працях М.Максимовича, який, аналізуючи українські народні пісні, започаткував методику вивчення моральної культури, "національної душі".

Від української фольклорної культури походить романтична ідеалізація моралі минулого. Показово, що саме цим характеризується творчість українських письменників XIX століття (Т.Шевченка, П.Куліша) та українських етнографів, істориків, філософів і мовознавців (М.Костомарова, М.Максимовича, О.Потебні, П.Юркевича), які, звертаючись до народної моральної культури, прагнули виявити в ній та зафіксувати особливості менталітету українського народу.

Як вітчизняні, так і зарубіжні автори (І.Берлін, Ж. ле Гофф, Ю.Давидов, І.Лисяк-Рудницький, М.Чебоксаров та І.Чебоксарова), досліджуючи феномен

традиції в різних аспектах, здебільшого ототожнюють його з певними цінностями, на яких грунтуються відносини в даному суспільстві, із способом відтворення цих відносин в нових поколіннях. Серед сучасних дослідників, які розглядають традиції моральної культури в Україні крізь національну ментальність, слід відзначити роботи П.Гнатенка "Український національний характер" (К., 1997) та О.Донченко і Ю.Романенка „Архетипи соціального життя і політика" (К., 2001), в яких чітко простежується тенденція до зв'язку моральної культури з традицією.

У підрозділі **1.2. - "Нормативність моральної традиції"** - моральна норма розглядається як інституалізована традиція; її особливе значення пов'язане з тим, що будь-який вид людської діяльності має певний нормативний елемент, він забезпечує регулювання діяльності, а отже, й стабільність суспільства.

Розуміння культури як природного процесу саморозвитку людини, накопичення і передання досвіду як живого, спадкоємного зв'язку поколінь пов'язане з особливим типом детермінації, сутність якої полягає в унормуванні людської діяльності в межах певних життєвих циклів. Культурні норми повторювані, вони виражають сталі зв'язки в життєдіяльності людей, координують їх практичний досвід.

Культурна норма розглядається в дисертаційному дослідженні як певний стандарт поведінки, що регулює діяльність і засвідчує приналежність тієї чи іншої групи людей до конкретної соціально-культурної спільноти, виражає її уявлення про належне, бажане, тобто її систему ціннісних орієнтацій.

В роботі розмежовуються поняття традиції і норми. Норма і традиція в ідеальному варіанті мають:

- різну генетичну основу – норма штучно, свідомо конструюється, традиція складається природно, історично;
- різну міру нормативності - норма санкціонується (набуває легітимності) поза ситуацією, що контролюється соціальними інституціями, традиція ж прагне до самодостатності, автономізації сфери своєї регуляції, не потребуючи для цього зовнішніх інституцій.

Так, М.Костомаров вважав, що уявлення людей про норму набули адекватного відображення у фольклорі. Ось чому, вивчаючи традиційну народну культуру, мистецтво, на його думку, можна реконструювати систему ціннісних орієнтацій етносу, нації на певному історичному проміжку їх функціонування. Він сформулював тезу про моральні установки, що складають внутрішній зміст, сутність національного менталітету українців.

У вітчизняних та зарубіжних дослідженнях з філософії, культурології і психології розкриваються погляди на норми культури, їх місце й роль в людській діяльності. Деякі дослідники (С.Арутюнов, Б.Кузнєцов, Ш.Монтескьє, А.Назаретян та ін.) інтерпретують культурні норми як різновиди соціальних

норм, вважаючи головною їх ознакою імперативність, настановчий характер, завдяки чому вони й визначають спектр можливих дій індивідів. З точки зору інших дослідників (Е.Маркарян, К.Сарингулян та ін.) культурні норми є різновидами інформаційних моделей поведінки індивідів.

Від фольклорно-етнографічного обґрунтування українського менталітету ряд вчених (В.Антонович, Ф.Вовк, М.Грушевський, М.Драгоманов та ін.), переходить до його наукового осмислення на рівні нормотворчих моральних аспектів. На їх переконання, найхарактерніші ознаки менталітету українського народу – різноманітність, неоднозначність, поліфонічність ментальних орієнтацій - складалися протягом століть під впливом певних геополітичних та соціально-економічних чинників, зокрема, в умовах поліетнічного складу населення України. Закономірно, це сформувало й моральну установку на терпимість до "інакомислення", до різних звичаїв і релігійних орієнтацій, мистецьких смаків і уподобань.

Поняття норми як "генералізованого вираження очікування" було введене в науковий обіг Т.Парсонсом в його роботі "The structure of social action". "Основні риси теорії соціальної дії" і сьогодні широко використовується в західній науці.

Відомий французький вчений Е.Дюркгейм вважав, що мораль і уявлення про неї необхідно черпати із соціальної дійсності. Вбачаючи в етичних принципах дієву практичну силу, він вважав кожне соціальне питання, в тому числі й економічне, похідним від моралі.

В культурній реальності діють тільки ті норми, що є відображенням індивідуальних практик, осмисленої повсякденної діяльності індивідів. Якщо ж норми втрачають зв'язок із щоденним людським буттям, здатність визначати актуальний для індивідів досвід, що простежується в конкретних обставинах часу і місця, то вони втрачають свій смисл, тобто спроможність орієнтувати людину в нових обставинах. Це рівноцінно тому, що норма втратила здатності акумулювати новий досвід, набутий життєвою практикою, нові можливості людського буття. При цьому і новий досвід, і нові можливості залишаються людськими, тобто осмисленими орієнтирами індивідуальних дій і вчинків у світі доти, доки вони здатні "вилитися" в нову норму, на яку як на природний базис можуть спиратися індивіди в теперішньому і майбутньому.

Вступаючи у відносини з іншими людьми в різних сферах життєдіяльності, людина керується насамперед власними інтересами, а водночас і певними принципами, нормами, оцінками. Норма, таким чином, виконує загальнокультурну функцію регулювання відносин між людиною і суспільством, причому ці відносини є універсальними: вони можуть бути як міжособистісними (трудовими, політичними), так і міжнародними.

Норма є основою моральної свідомості і пов'язана з визнаними в суспільстві морально-культурними цінностями. Йдеться про змістовні

компоненти культури, що мають значимість для людини, - тобто потреби та інтереси, духовні мотиви діяльності. Культура, її цінності певним чином унормовують світ, що визначає перспективи індивідуального розвитку особистості.

У дослідженні зазначається, що останнім часом питання духовних цінностей все частіше привертають увагу науковців, які намагаються осмислити їх багатозначність і багатовимірність. Так, звертається увага насамперед на загальнолюдські цінності, громадянські і суспільні, національні, родинні, соціально-групові, християнські. Акцентується, що цінності формують світоглядне сприйняття (ментальність) на основі осмислення набутого життєвого досвіду.

У другому розділі - **„Динаміка традицій в українській моральній культурі другої половини XIX – XX ст."** - аналізуються тенденції розвитку традицій в українській моральній культурі XIX -XX ст.

У підрозділі 2.1. - **"Соціальні умови трансформації традицій в моральній культурі"** - наголошується, що виникнення і функціонування традицій пов'язані з конкретними суспільно-історичними обставинами, ментальністю народу, вони визначають рівень розвитку суспільства.

Більшість народних традицій, що формують спосіб життя людини у світі, передбачає близькість проживання як первинний зв'язок між родинами. Великі геополітичні зміни на карті східної і центральної Європи у XVIII ст., що викликали значні міграційні процеси, призвели до занепаду старих форм українського життя і поклали початок новому періоду в українській історії.

Перша половина XIX ст. в історії України – це період загострення соціальних суперечностей, великих змін в структурі населення, період посилення російської колонізації. За цих умов збереженням українських традицій ми завдячуємо насамперед українському селянству та козацтву. Вони не лише зберегли українську культуру, а й стали основою відродження українських національних традицій.

Науково-технічний прогрес вимагав кваліфікованої, освіченої робочої сили, тому потрібні були певні реформи. В містах з'являються нові класичні гімназії та прогімназії, комерційні, реальні, технічні, залізничні училища, школи жіночі, приватні, недільні, початкові, народні училища, церковно-приходські школи. Величезну роль відіграла система земської шкільної освіти. Не тільки в місті, а й на селі, вона забезпечувала ґрунтовну освіту.

В загальному культурному просторі другої половини XIX – початку XX ст. україномовна міська культура лишалася набутком незначного прошарку населення, оскільки офіційною мовою української науки й культури була російська.

Як реакція на зміну соціально-економічних, політичних умов протягом XIX-XX століть в масовій свідомості певної частини українського народу утверджується симптом "комплексу меншовартості" як своєрідний тип самооцінки, моральна настанова. Ґрунтовно цю проблему розглянув український філософ М.Шлемкевич.

На його думку, "комплекс меншовартості" породжує і комплекс скривдженості, образи, який, у свою чергу, може виявлятися як в агресивній реакції на реальні або уявні причини "меншовартості", спричиняючи національні конфлікти, так і в схильності до сублімації страждань у соціальному середовищі.

З початком процесу урбанізації – з другої половини XIX ст. – руйнується світ, що породжував традиційні патріархальні форми життєдіяльності, змінюються соціальні зв'язки, а з ними і механізм передання традицій. Визначення важливих соціальних груп пов'язане з безліччю чинників, а саме: клас, професія, етнічна приналежність, регіональне походження, релігійні уподобання, політичні інтереси, вік, стать, а також місце проживання. Нова міська організація прагне обережного врівноваження суперечливих сил, породжених різними обставинами; класові відмінності нівелюються ідеологічною спорідненістю, етнічні суперечності – спільними економічними інтересами, політичне протистояння – близьким сусідством.

Однак народні традиції, зокрема традиції сімейні, обрядові, поховальні, з одного боку, залишаються незмінними, "байдужими" до головних соціально-культурних демократичних тенденцій міського життя (за умови компактного проживання родини), а з іншого, - зазнають істотних змін і трансформацій (за умови родинної розпорошеності).

В дисертації сформульовано висновок, що кожна історична епоха виробляє й закріплює ідеологічно, морально і психологічно певні традиції. Зміна суспільних зв'язків та способу життя викликає, зрештою, не тільки формування іншого типу людини, що відповідає тому чи іншому етапу історичного розвитку, а й виникнення нової системи самооцінок, що задовольняє об'єктивні суспільні потреби шляхом закріплення необхідної поведінки.

У підрозділі **2.2. - „Особливості трансляції традицій морального досвіду в українській культурі XIX ст."** - уточнюється поняття морального досвіду як реалізації моральної практики шляхом об'єктивного припису моральних та культурних норм, усталених в суспільстві на певному історичному етапі його розвитку. Ці норми формуються на основі і в процесі безпосередньої практичної взаємодії людини з людиною (колективом, громадою), соціумом (соціальними інститутами), природою. Моральний досвід, що передається за допомогою традицій, - це послідовність етапів зростання кожного нового покоління, що засвоює інформацію попередніх поколінь.

В дисертації зазначається, що в українській культурі, на відміну від західної, не спостерігається дуалізму між світським і релігійним життям, між життям колективним та індивідуальним. А спільна діяльність мала яскраво виражений творчий характер і здійснювалась на засадах врядування громадою. Українська народна нормотворчість XIX ст. була переважно традиційною і спрямованою на формування необхідних норм поведінки: взаємна турбота батьків і дітей, повага до старших, культу матері і батька, шанування, чесність, правдивість, вірність даному слову, ввічливість, повага до людської особистості, дотримування християнської моралі.

Переважання традиційних форм діяльності зумовлюється й узаконюється самим фактом їх побутування в минулому, а їх ефективність оцінюється точністю наслідування усталеного зразка. Такий вид традиції вважають автентичним, первинним. Умовами її трансляції є здійснення визначених регламентуючих правил поведінки (ритуалу), усного передання у фольклорі і міфології.

В дисертації розкривається, як відбувалася трансляція традицій морального досвіду в українській культурі XIX ст. релігійними установами, суспільними інституціями громади (в тому числі сімейно-шлюбними), звичаєвим правом тощо.

На духовний розвиток українського народу великий вплив мали християнські традиції. Релігія підтримує усталені способи поведінки, сформовані в процесі соціокультурного розвитку, набуті досвідом життєдіяльності людини, посилаючись при цьому на трансцендентний авторитет, тим самим надаючи цим способам поведінки абсолютного значення і імперативу, протидіючи схильності людини до свавілля, обґрунтовуючи легітимність соціальних інститутів і політичного устрою, організуючи соціальне життя. Релігійність була складовою світогляду населення України XIX ст.

В роботі детально аналізується роль сім'ї як традиційного механізму успадкування моральної культури. Давня українська етнософія, традиційно закріплена в етнографії, міфології, культивує родинні цінності. Праукраїнські боги також утверджують їх як найвищі.

Українська сім'я – це об'єднання, що ґрунтується на шлюбі або кровній зрідненості людей. Вони пов'язані спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю. Тому в українській традиційній культурі домінуючим в соціокультурному бутті було поняття домівки, хати. Так, у процесі формування свідомості хата постає спершу як синкретичне уявлення-ставлення, як міфологема-символ, далі - як образ і знак, нарешті, а особливо протягом XIX століття, – як ідея, ідеологема, концепт, принцип, моральна засада, естетичний критерій, світоглядна категорія. Та й сьогодні поняття рідної хати, домівки асоціюється з життєвою стабільністю, захищеністю, - воно є символом віри, надії

та любові. Це, власне, свята сутність, у змісті-лоні якої відбуваються найінтимніші переживання, своєрідні обряди-покаяння, сповіді й духовне відродження. До людини, яка не має хати (власного помешкання), завжди ставилися як до перекоти-поля, приблуди, приймака, наймита, недостойної шани і поваги.

Звичаєва сімейно-побутова обрядовість завжди була і тепер лишається важливою формою відтворення соціальних відносин в невиробничій сфері, істотно впливаючи на взаємини між членами сім'ї, на поведінку окремої людини в побуті. Звідси її функції: по-перше, специфічного закріплення, збереження і відтворення моральних та духовних цінностей; по-друге, своєрідної форми спілкування.

Велику роль в успадкуванні морального досвіду в культурі XIX ст. відіграє система виховання та освіти, якій в українській традиційній культурі надається першочергового значення.

В дисертації аналізується роль народної педагогіки, сім'ї як інституту виховання в традиціях моральної культури. З малих літ у дітей виховувалися шанобливе ставлення до батьків, старших, до жінки. Особлива увага народної педагогіки до сім'ї, її функціонування, до підготовки молоді до шлюбу. Заборони, табу є тими нормативами, що складають основу "золотого правила" моральності, усвідомленої нормотворчості в культурі людства. Табу – це спочатку заборона, стихійно породжена умовами реальної дійсності, хоча в ній криються витоки не тільки моральної свідомості індивіда, а й джерела становлення суспільної регламентації, тобто суспільна моральність починає виявляти себе як продукт розвитку індивідуально-моральної свідомості на певному історичному етапі.

Концентруючи моральний досвід, народна нормотворчість в Україні XIX ст. як сукупність моральних норм і цінностей виконує суспільне призначення і є специфічним засобом відображення, збереження і трансляції української культури наступним поколінням, поєднуючи минуле, сучасне і майбутнє.

В сучасному суспільстві відбувається активний процес культурного синтезу – злиття елементів різних етнічних (національних) культур як результат міжнародних культурних контактів і взаємодії культур. Слід відзначити, що об'єктивною перешкодою на шляху культурних впливів і культурної взаємодії була і лишається нерівномірність суспільно-економічного розвитку етнічних спільнот. Це спостерігається сьогодні і в Україні, зокрема, в її намаганні інтегруватися до західноєвропейського простору, що, власне, й пояснює загальну тенденцію до поєднання, універсалізації моральних традицій, з одного боку, і збереження морального змісту традиційної національної культури, з іншого, в соціокультурній ситуації сучасної України.

Дослідженню цієї проблеми присвячено підрозділ **2.3.– „Еволюція морального змісту традицій в українській культурі XX ст."**, - в якому аналізуються тенденції розвитку традицій української моральної культури XX ст. протягом дорадянського та пострадянського періодів.

В дисертації зазначається, що в дорадянський період відбувалися якісні зрушення в моральному змісті традицій української культури. Це виявилося, по-перше, в трансформації цінностей (уявлення про добро та зло, належне та суще та ін.); по-друге, в перегляді змісту і значення моральних понять, що втілюють ці уявлення (наприклад, якщо лах будинку символізує чистоту відносин, безпеку сім'ї, то для тих, хто мешкає у сучасних міських квартирах, цей символ втрачає своє значення).

Аналізуючи розвиток моральних традицій у пострадянській Україні, дисертант розглядає як негативні, так і позитивні тенденції. Першою серед негативних тенденцій є намагання замінити оцінки на цілком протилежні. Цінності комуністичного минулого часто досить рішуче, хоч і не завжди обгрунтовано, замінюються віруваннями й ідеалами минулого докомуністичного. Така тенденція характерна не тільки для України, вона спостерігається, практично, в усіх посткомуністичних суспільствах, хоч в Україні має окремі ознаки, що викликають стурбованість. Йдеться, зокрема, про відродження заперечуваних і замовчуваних національних цінностей шляхом некритичного ставлення до історичного минулого.

Це виявляється, зокрема, в реставруванні й поширенні священного, табуйованого. Фахівці вважають це новим виявом антисекуляризму. Явища національної історії та культури, історичні постаті зазнають суцільних міфологізацій та культивування. Часом такі тенденції набувають деструктивного характеру, хоч і грунтуються на природній потребі національного самоствердження й самоідентифікації. З цим явищем безпосередньо пов'язане й розширення сфери ірраціонального – як зростання інтересу до окультизму, надприродних явищ, магії.

В дисертації зазначається, що криза моралі в сучасному українському суспільстві є наслідком світоглядної кризи, краху системи цінностей радянського суспільства.

Для характеристики сучасного стану української духовної культури можна застосувати поширений в культурології термін – культурний шок. Головними ознаками такого стану в Україні є:

- несформованість системи цінностей після краху комуністичної доктрини;
- різновекторність змін в економічній, політичній і соціокультурній сферах, що ускладнює формування нової системи цінностей;
- виразні тенденції до самовизначення в сучасній українській культурі.

Сьогодні в українському суспільстві гостро актуальними є соціально-економічні проблеми, а питання моральності, духовності витіснені на другий план в системі суспільних цінностей, моральні й духовні начала знецінюються на тлі актуальних сьогодні реалій - підприємницького успіху, прибутків, дивідендів, комерційної вигоди.

Стан тотальної залежності, зумовлений інтеграцією ринкових економічних структур, змушує людей об'єднуватися в сумнівного характеру угрупування, відриває людину від сім'ї, природи, породжує психічну напругу. В таких умовах людина, часом несвідомо, відчуває потребу відійти від життєвих проблем, відволіктися, впадаючи в неробство, розваги.

В роботі аналізуються й позитивні тенденції розвитку моральних традицій в Україні кінця XX ст., що постають як демократизація людських стосунків, зокрема, гендерних (відносин між чоловіком та жінкою) та етнічних (терпимість до „чужих"); формування загальноєвропейської моралі.

Автор пропонує шляхи виходу із нинішньої критичної ситуації розвитку традицій в моралі, що полягає у зверненні до національних традицій: формуванні української еліти, захисті народних моральних традицій на державному рівні.

Дисертант дійшов висновку, що збереження традицій в моральній культурі, як і формування нових цінностей, спрямовані на входження України до нової культурної цивілізації із здійсненням радикальної модернізації – світоглядної, організаційної та технологічної.

У **Висновках** формулюються основні результати дослідження, зокрема такі:

1. Нормативність моральної традиції є основою для виникнення соціокультурних норм і водночас є особливим типом нормативного регулювання. Норма постає допоміжним механізмом зв'язку між традицією та прийнятими в суспільстві морально-культурними цінностями.
2. Соціальні умови трансформації традицій в українській моральній культурі пов'язані з конкретними суспільно-історичними обставинами (територіальне сусідство, геополітичні зміни, урбанізація), зміною ментальності народу, що похитнули той життєвий світ, який забезпечував традиційне патріархальне начало, змінили тип соціальних зв'язків, а з ними і механізм передання традицій.
3. Особливості трансляції традицій морального досвіду в українській культурі XIX ст. полягають у здійсненні визначених регламентованих правил поведінки (ритуалу), усного передання у фольклорі та міфології, засобами релігійних установ, суспільних інституцій громади (в тому числі сімейно-шлюбних, практикою табу), звичаєвого права тощо.

4. Еволюція морального змісту традицій в українській культурі XX ст. дорадянського періоду полягає в ціннісній трансформації моральних традицій, в перегляді змісту самих моральних понять.
5. Розвиток моральних традицій в пострадянській Україні позначений як негативними, так і позитивними тенденціями. Негативні тенденції пов'язані переважно з "культурним шоком" суспільства і виявляються у прагненні до змін і компенсації цінностей, до антисекуляризму, в поширенні сфери ірраціонального (окультизму), споживацької психології тощо. Позитивні тенденції динаміки моральних традицій в Україні кінця XX ст. полягають в демократизації людських відносин, в розширенні і перенесенні принципів моралі на все живе і навіть на неживий світ (екологізація свідомості).

Основні положення дисертації відображено в одноосібних публікаціях автора:

1. Парфьонова О. Роль культурної норми в ментальній орієнтації людини // Культура і мистецтво у сучасному світі: Наукові записки КНУКіМ. Випуск 2 / КНУКіМ. - К., 2001. - С.101-107.
2. Парфьонова О. Традиційні цінності у сучасному українському суспільстві //Вісник книжкової палати. - 2002. - №11. - С.42-45.
3. Парфьонова О. Формування моральної культури молоді в сучасній Україні // Вісник книжкової палати. - 2003. - №8.- С.41-44.
4. Парфьонова О. Традиційні механізми спадкоємності морального досвіду в культурі // Культура і мистецтво у сучасному світі: Збірник наукових праць. Вип.4 / КНУКіМ. – К., 2003.- С.59-66.

АНОТАЦІЯ

Парфьонова О.І. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX –XX ст.). - Рукопис.

Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук за фахом 17.00.01 – теорія та історія культури. – Київський національний університет культури і мистецтв. – Київ, 2004.

В дисертації на основі історико-порівняльного аналізу визначено сутність і зміст феномену традиції в моральній культурі українського народу; охарактеризовано традицію як тип моральної регуляції; розкрито роль культурної норми в традиції; показано динаміку традицій в еволюції моральної культури XIX-XX ст.; визначено умови трансформації традицій у моральній культурі; розкрито особливості трансляції морального досвіду за допомогою традицій української моральної культури XIX ст.; проведено аналіз морального змісту традицій в українській культурі XX ст.

Ключові слова: традиції, звичай, мораль, моральна культура, моральна регуляція, культурна норма, трансляція морального досвіду, динаміка традицій.

АННОТАЦИЯ

Парфенова О.И. Традиции в нравственной культуре украинского народа (вторая половина XIX – XX ст.). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 17.00.01 – теория и история культуры. – Киевский национальный университет культуры и искусств. – Киев, 2004.

На основе историко-сравнительного анализа в диссертации определены сущность и содержание феномена традиции в нравственной культуре украинского народа; дана характеристика традиции как типа нравственной регуляции; раскрыта роль культурной нормы в традиции; показана динамика традиций в эволюции нравственной культуры XIX-XX ст.; определены условия трансформации традиций в нравственной культуре; раскрыты особенности трансляции нравственного опыта посредством традиций украинской нравственной культуры XIX ст.; проанализировано нравственное содержание традиций в украинской культуре XX ст.

В диссертации термин "традиция" (от латинского traditio – передача) рассматривается в широком и в узком смысле слова. В широком смысле, это универсальная форма фиксации и выборочного сохранения тех или иных элементов социокультурного опыта, а также универсальный механизм его передачи, обеспечивающий стойкую историко-генетическую преемственность в социокультурных процессах. В узком смысле слова, термин „традиция" применяется для описания и объяснения структур поведения, характера верований на протяжении нескольких поколений или в течение длительного времени в рамках одного общества или регионов, имеющих общие культурные достояния. Здесь термин „традиция" часто отождествляется с понятиями „обычай", „обряд", „ритуал", „нравы", „привычки". В диссертации дается толкование этих терминов, а также анализируется взаимосвязь традиции с такими категориями, как „нравственность", „нравственная культура".

В диссертации подчеркивается, что олицетворением объективированных традиций выступает, главным образом, нравственная культура, рассматриваемая в различных аспектах: ценностно-нормативном, культурологическом, деятельностном, историческом.

Рассматривая нравственную норму как институализированную традицию, автор диссертации подчеркивает ее особенное значение, обусловленное тем, что любой вид деятельности имеет определенный нормативный элемент,

обеспечивающий регулирование деятельности и, следовательно, стабильность общества.

Разграничиваются понятия традиции и нормы. Обосновывается тезис, что норма является основой нравственного сознания и дополнительным механизмом для установления связи между традицией и принятыми в обществе нравственно-культурными ценностями. Речь идет о содержательных компонентах культуры, имеющих значимость для человека, то есть потребности и интересы, духовные мотивы деятельности. Культура, выраженная в ценностях, является определенным показателем нормативности мира, которое задает осмысленные границы и перспективы индивидуальному саморазвитию личности.

В диссертации рассматриваются социальные условия трансформации традиций в нравственной культуре украинского народа XIX-XX ст. и подчеркивается, что изменение социальных связей и образа жизни вызывает не только формирование иного типа человека, что соответствует определенному этапу исторического развития, а и возникновение новой системы самооценок, удовлетворяющей объективные общественные потребности.

В работе подчеркивается, что традиционные механизмы наследования нравственного опыта, содержащиеся в обычаях, обрядах, народном мировоззрении, в течение тысячелетий исполняли роль механизмов трансляции социальных форм развития, сохраняли духовную культуру народа и обеспечивали преемственность нравственного опыта. Особое внимание акцентируется на важной роли в этом процессе института семьи, а также системы воспитания и образования.

Анализируя тенденции развития традиций украинской нравственной культуры XX ст., автор диссертации подчеркивает, что в досоветский период происходили качественные сдвиги в нравственном содержании традиций украинской культуры, проявившиеся как в их ценностной трансформации (представления о добре и зле, о должном и сущем и т.д.), так и в пересмотре содержания и значения нравственных понятий, олицетворяющих эти представления.

Анализируя развитие нравственных традиций в постсоветский период, диссертант рассматривает как негативные, так и позитивные тенденции. Негативные тенденции связаны преимущественно с «культурным шоком» в обществе, положительные – с демократизацией человеческих отношений.

По итогам исследования автор предлагает к рассмотрению ряд приоритетных в жизни украинского народа общественно-политических и культурных мероприятий, направленных на повышение и укрепление реальной роли традиций в нравственной культуре общества, для возрождения духовности нации и сохранения себя как суверенного европейского государства в условиях

стремительно меняющегося мира под влиянием активных процессов глобализации.

Ключевые слова: традиции, обычай, мораль, нравственная культура, нравственная регуляция, культурная норма, трансляция нравственного опыта, динамика традиций.

ANNOTATION

Parfyonova O.I. Traditions in moral culture of the Ukrainian people (second half XIX - XX centuries). - Manuscript.

Thesis on competiting a scientific degree of the candidate of historical sciences by a speciality 17.00.01 - Theory and History of Culture. - Kiev National University of Culture and Arts. - Kiev, 2004.

In the thesis on a base of historical comparative analysis the nature and contents of a phenomenon of tradition in moral culture of the Ukrainian society are determined; the performance of tradition as such as a moral regulation is given; the role of cultural norm in a phenomenon of tradition is disclosed; dynamics of traditions in evolution of moral culture of XIX-XX centuries are shown; the conditions of transformation of traditions in moral culture are determined; the features of translation of moral experience through the traditions of the Ukrainian moral culture of XIX centuries are disclosed; the analysis of the moral contents of traditions in the Ukrainian culture of XX centuries is made.

Keywords: traditions, custom, moral, morals and manners, moral culture, moral regulation, cultural norm, translation of moral experience, dynamics of traditions.